

SZENTESI ZSOLT

AZ AUTENTIKUS LÉTEZÉS LEHETŐSÉGEI A VÁLASZTÁS JEGYÉBEN
(Mészöly Miklós: *Magasiskola*)

Az öntörvényű létezés lehetőségeit vizsgálja Mészöly Miklós egy végletekig lecsupaszított, már-már modellszerű világban első igazán magas művészségű,¹ szinte minden szempontból sikerült, 1956-os keletkezésű *Magasiskola* c. elbeszélésében.² A személyiség létlehetőségeire éppúgy egyfajta választ keres, mint a Szabadság és a Rend, ill. az értelmes és értelmetlen Rend (különösen az ekkori történelmi-társadalmi szituációban kínzó) problematikájára. Ugyanakkor itt kristályosodnak ki alkotómódszerének azon összetevői, melyek összegzően mutatják fel eddigi novellisztikájának legjellemzőbb vonásait, ugyanakkor későbbi, a hatvanas években születendő műveinek is determináns jegyeivé válnak. *Ebben az értelemben* meghatározó jelentőségű, mondhatni mérföldkő e mű az alkotói pályán.

(Az elbeszélésből néhány évvel később film is készült, amely azonban több tekintetben is messze áll a mű világtól, s olyan epizódok is belekerülnek [pl. Teréz ágyjelente], melyeknek az eredeti alkotáshoz semmi közük. Nem véletlenül írta Fogarassy Miklós később: „Emlékszem az élményre, amikor – több évtizede – a *Magasiskolát* először olvastam. Elkészült aztán Gaál István filmje ebből az írásból. A mozi nézőterén nem is tudtuk, mit kezdjünk az akkori magyar filmes »új hullám«-nak ezzel a jó szándékú, de totálisan félresikerült produkciójával, pontosabban: a magunk zavarával. Mint amikor

¹ Bori Imre is azt írja, hogy az alkotás „csúcsa e kötetnek” (*Sötét jelek* – 1957), bár azt már kissé túlzónak vélem, hogy a kritikus így folytatja dicsérő szavait: „[csúcsa] írásainak is eddig [Bori tanulmánya 1968-ban jelent meg – Sz. Zs.], [...] tökéletesebb, mint az utána született regény [mármint *Az atléta halála* – Sz. Zs.]”. BORI Imre, *Jelentés öt egérről = Magasiskola: In memoriam Mészöly Miklós*, vál., szerk., összeáll. FOGARASSY Miklós, Bp., Nap Kiadó, 2004, 106–107. Alexa Károly szerint ez írónk „talán legjobb, leggazdagabb jelentésű elbeszélése”. ALEXA Károly, *Mészöly M.: Alakítások*, Kortárs, 1975/9, 1507. Fülöp László azt írja: a mű „fényesen kiállja a legszigorúbb értékmérés próbáját is”. FÜLÖP László, *Mészöly M. elbeszéléseiről*, Új Írás, 1976/3, 110. Még a Mészöly-írások kapcsán sokszor erősen ideologikus kritikát megfogalmazó Agárdi Péter is elismeri, hogy az alkotás „kiugró színvonalú”. AGÁRDI Péter, *Jegyzetek Mészöly M.-ről* = A. P., *Korok, arcok, irányok*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 369.

² Ezzel egyúttal szembehelyezkedem Thomka Beáta véleményével, aki szerint „Mészöly Miklós regényírói pályájának kezdetét az 1956-ban írott *Magasiskola* jelzi...” Véleményem szerint az alkotás nem teljesíti a regényszerűség általában elfogadott kritériumait (annak tudatában téve – de azért fenntartva – e megjegyzést, hogy tudjuk, azok abszolút egyértelműséggel nem definiálhatóak). THOMKA Beáta, *Mészöly Miklós*, Pozsony, Kalligram, 1995 (Tegnap és Ma: Kortárs Magyar Írók), 88.

valami nagyon finomat, utalásszerű otrombán felerősítenek, olyan volt a diktatúramoddellé növesztett solymásztelep a filmvásznon.”³)

1. Kiüresített tér – megállított idő

Már az elbeszélés kezdeti, bevezető szakaszában jelentős számban olvashatunk olyan szövegelemeket, melyek a művilágot különleges térkoordinátákban helyezik el. Eleve kettéosztódik e világ: a telepre és környékére, valamint az azon kívül eső környezetre. Ezzel a szerző közvetett módon (ami Mészöly poétikájának egyik kulcsfontosságú eleme) jelzi-érzékelte: a két világ alapvetően különbözik egymástól, éles határvonallal választódnak el, minőségi különbség van köztük. Egyikből át lehet ugyan lépni a másikba, de ekkor a határt átlépő személy zavart lesz, mozgásai-reakciói nem autentikusak. Ezért érzi magát kényelmetlenül Lilik a városban; addigi keménységét is elveszíti, lényének lényege eltűnik. Ha lehet, kerüli az oda utazást is. („Én, bevallom, ki nem állhatom a várost, olyan puha lesz ott az ember, mint a csiga. Mindig úgy jövök haza, mintha kilúgoztak volna. Meg aztán az aszfalt, csak úgy kopog rajta a csizma, mindenhova úgy kell becsöngetni... mintha folyton azt bizonygatná az ember, hogy na, most közeledem, na, most itt vagyok – hát, ez nem a mi fajtánknak való.” – 395. Az idézett oldalak számozása az 1989-ben kiadott *Volt egyszer egy Közép-Európa* c. kötet szerint.) A külső környezet ismeretlen számára, megismerése csak tőle idegen cselekedetek révén történhet (csöngetés, levélírás a főosztálynak), így ezektől természetesen iszonyodik. Inkább marhavagonban utazik, csak hogy ne kelljen érintkeznie a másik világgal.

Zavartsága már a telepet elhagyva megkezdődik; mikor Lilik kimegy a látogató elé a vasútállomásra, egy raktárbódé mögött várja az érkezőt. Ez olyannyira kihangsúlyozódik, hogy egyetlen oldalon háromszor is találkozunk Liliknek a térben ily módon történő elhelyezésével (393). A telepet közvetlenül körülvevő világ is lényegileg más, ott másféle törvények-szabályok szabják meg a létezését. Az elhatárolás egészen nyilvánvaló, s erre többször is történik utalás. A bevezető részben olvashatjuk: „A szél szabadon jár a tanyaház körül; ami fa volt a közelben, kivágták, hogy zavartalan legyen a kilátás. Nincs árnyék sehol. A vonatfüst éppen szétfoszlik, mire ideér.” (392.) A fák kivágása éppúgy az üresség képzetét kelti fel, mint a vonatfüst szétfoszlása. Ráadásul ez utóbbi térbeli messzeséget is jelöl, távolságot az emberi civilizációtól. A telep néhány munkásán, Liliken és Terézen kívül e világban nincs senki. Sőt, ők is sokszor magára hagyják a látogatót, fokozva a tér ürességének képzetét: „ha legalább látnál valakit a közelben, aki hozzád csatlakozik, megszólít [...] – de sehol senki, sehol egy ember.” (401.) A telep és környezete többször is mint „pusztaság mindenfelé” (394) határozódik meg, aminek jelenségei „az üresség jelenései” (414). E pusztát kiegészítik a *fémes csillogású* (azaz *hidegséget árasztó*) „szétloccsantott higanytöcsák” (394): a szétszórt halastavak. (Másutt

³ FOGARASSY Miklós, *Kutyafül, madárszem: Mészöly Miklós természetszemléletéről = Magasiskola: In memoriam...*, i. m., 29.

ez olvasható: „a tavak vize fémes”, 415.) Az „üres nagy tér” (408) pedig a pusztulás-pusztítás helyszínét jelenti, pl. a szarka/Viktória epizódban is. (Ugyanerről olvashatunk a 414. oldalon: „minden egyéb csak kiszolgáltatott üresség”.)

Így a nyitottság szokványos képzetkörét (szabadság) Mészöly teljesen átfordítja: a nyitottság – látszólag paradox módon – a bezártságot jelenti (lásd később: fogoly-lét). E bezártságot látszik alátámasztani a több helyütt feltűnő ketrec-motívum is: a pusztai égbolt „fényketrec” (401), a leshely is „álcázott zárkaleshely” (414), az eleségállatok is „dróthálós ládák alján” tenyésznek, akár a vadászgörey-család a „félíg földbeásott lécodúban” (392). Sőt maguk a sólymok is a tér rabjai, kétszeresen: pihenéskor szíj fogja őket, a harcból visszatérve pedig bőrkápát kapnak fejükre. Sőt, hiába járnak a nyitott légtér szabadságában – idomítottságukból fakadóan visszatérnek a bőrkesztyűs kéz szűk térvilágába. Ugyanez a viszonylagos nyitottság ill. zártság fejeződik ki metaforikusan a mű végén a látogató-narrátor szeme előtt elvonuló tehervagonok látványában.

Mészöly a térstruktúra epikapoétikai elemét negatív értékképpzel társítja, aminek folytán a topikus motívumok/motívumrendszer hálójába (ami ennek folytán toposszá válik) egyszerűen anticipálja és minősíti közvetett módon mindazt, ami történik vagy történni fog e térvilágban. Így ezen újra és újra megjelenő poétikai építőkövek mindig magával hozza a kiüresedés és a pusztulás-pusztítás képzetkörét. Ennek révén pedig a sajátosan mészölyi atmoszférikus látásmód és ábrázolás egyik létrehozójává és hordozójává válik. Így nemcsak (viszonylag) közvetlen módon bír jelentésképző erővel, de szinte észrevétlenül válik intellektuális és emocionális szinten egyszerűen működő és ható, érzékelést ill. befogadói viszonyt befolyásoló tényezővé.

A kiüresedett tér képzetéhez többször is az erős, vakító fény jelensége társul. Ám ez nem a bibliai illetve a majdani saulusi értelemben vett, átvitt értelmű „megvilágító fény” – sokkal inkább Camus *Közönyének* fénye;⁴ e fény a magányosság, az egyedüllét és a bezártság érzetét fokozza: „a pusztai égbolt bezár, mint egy fényketrec; mintha billió wattos lámpa tűzne a szemedbe, folyton a nyomodban van, mindenütt megtalál; ennyi erővel egy cellában is ülhetnél, rács mögött, ott egy százas körte ugyanezt megteszi...” (401). Másutt a „pusztaság fényketrecé”-ről olvashatunk, ahol „nincs itt bűvőhely sehol” (406). Így a kiüresedés-kiüresítés-üresség-magány-pusztulás-pusztítás motívumsorához a kiszolgáltatottság és a lefokozódás képzetei társulnak. Ezt erősíti pl. egy helyütt a körülménybemutatást atmoszférikusan továbblendítő ráütő összegzés: „Vallani fogsz” (401), ami – az erős fényhatással együtt – ténylegesen az üldözés-vallatás jellegzetes szituációjának érzetét keltheti fel a befogadóban. Ezt erősítik az előző sorokban olvasható „folyton a nyomodban van”, ill. „mindenütt megtalál” (uo.) szövegelemek.

A személyiség kifejezetten vágyik e fényhatás legalább időleges megszűntére, azaz maga időleges elrejtésére-védelmére: „Szólok Liliknek, hogy menjünk a faszor felé, napok óta nem ültem faárnyékban.” (406.)

⁴ Lásd Mészöly esszéjét Camus-ról: MÉSZÖLY Miklós, *A világosság romantikája* = M. M., *A tágasság iskolája*, Bp., Szépirodalmi, 1977.

E lecsupaszított világban és ezen erős fényben minden teljességgel láthatóvá-érzékeltetővé válik; a személyiség olyannyira a centrumba kerül – ráadásul minden oldalról élesen megvilágítva –, hogy szinte legbelső, legintimebb rétegeit kénytelen ki- s egyben feladni. Ha valaki időlegesen lép be e térbe (látogató), e világ észrevétlenül és elkerülhetetlenül „feladatja” vele addigi bensőjét: „A lehetőség, hogy észrevétlenül meglephetnénk a csapatot, izgatottá tett. Gyűlölöm, ha csak egy ajtót is rám nyitnak váratlanul, de most innen, *lőhátról*, elkerülhetetlennek látszott, hogy ne akarjam ugyanezt megtenni. Mintha sodródnék valami felé...” (396.) Ha pedig valaki állandó figurája, azaz része(se) lesz e térdimenzióknak, akkor vagy feladja belső világát, minden tekintetben idomul, vagy elbocsátják, mint egy fiút, aki „túlságosan” megszerette a kis eleségállatokat (ezért „spórolt velük” – ahogy Lilik mondta).

A telep és közvetlen környezete éles kontúrokkal különül el egymástól. A telep határát, ill. a másik világ kezdetét faszor, bokrok jelzik; a telep ritka fái ezzel szemben – jellegzetesen – „magányosak” és igen torzak: „Mintegy két kilométernyire akácfasor, közöttük egy-egy vastag törzsű, alacsony fűz, ágai nem nyúlnak magasba, a törzs végén cse-nevész vadhajtaszkosorú. Gnóm fa, púpos és nyomorék, de még az ilyen is ritka erre.” (406.)

Csak a sólyomszállás árnyékos a környéken (393) – ez is jelzi, hogy a legvédettebb terület a szabadban nem az emberé, hanem a sólyomké, s ezáltal az is kifejezésre jut: e világ végső soron a sólyomkéért van, minden az ő érdekükben történik.

A helyszín egyértelműen állóképszerű, statikus jellegű. Erre a mű bevezető sorai áttételesen utalnak is, amikor az általános bemutatáskor a statikusság, illetve a meghatározott irány nélküli mozgásviszonyok uralkodnak: a térszerkezet statikusságát a mozgásviszonyok statikussága-iránytalansága közvetíti: „*köd úszik a telep fölött, a gomolygáson rézsútos sugarak törnek át, föl villanva és kialudva [...]. Aztán a szél mindent összekavar. Messziről halk dübörgés görgög végig a pusztán, [...] heréltek [...] ringnak, [...] magányos sas kering; szeme [...] mozdulatlan [...]. Nem süllyed, nem emelkedik, tartja a magasságot, mintha kimért, síkos pályán siklana körbe, aztán alig észrevehető billenéssel irányt változtat, nyílegyenesen úszik tovább [...], iszapszag áraszt el mindent [...], az exkavátorok munkáját még nem gyalulta simára a szél, a hernyótalpak futószalagesikáját most kezdi benőni a sásfű; [...] jajgató bíbic suhan el”.* (391, kiemelés: Sz. Zs.) E jelenségek egyszerre lenyűgözik, ám ugyanakkor elbizonytalanítják a szemlélőt. Vagyis a térbeli bizonytalanság a megítélés bizonytalanságát hozza magával – sőt a narrátor értékelő attitűdjének elbizonytalanodását is (lásd később).

A telep és környezete között a kapcsolat ellenséges. A külső térszerkezet mássága, s hogy alakjai a telepet negatívan minősítik, közvetetten hat a látogató-narrátorra éppúgy, mint a befogadói magatartásra. Annál is inkább, mivel a telep világának rendje túlságosan ellentmondásos ahhoz, hogy a minősítést egyértelműen pozitívnak, vagy akár csak semlegesnek lehessen nevezni. A külvilág ellenséges viszonyulása éppúgy megnyilvánul a sofőrök ellenséges magatartásában (Viktória-epizód), mint az öreg kondás „útbaigazításában”, vagy a sólyomfejes tábla állandó besározásában. A telep és a külvilág érték-

szerkezetükben is különböznek egymástól. A környezet sokkal szabadabb, emberibb, teljesebb világgént jelenítődik meg.

Különösen igaz ez a mű végén, ahol az erdő-rezervátum ellenpontot képez a telep világaival. (Erre utal Lilik reakciója is: „Ez a másfajta rend első perctől kezdve zavarta Liliket, nem tudott úgy tájékozódni, mint otthon, a telepen. – Csak gyerünk a fiókákkal, aztán haza! – már a vonatról ezzel szállt le.” 424.) E térbeli kontraszt révén már egyértelművé válik a telep világának értékhiányos volta. Különösen azt figyelembe véve, hogy a telep sivár pusztaságával szemben az erdőben a fények és árnyékok, sűrűségek és tisztások, bozotosok és kis rétek, meredek sziklák és lágy völgyek váltakoznak harmonikusan. A tér monoton jellegét annak polifón, sokszínű, változatos jellege váltja fel – ami már önmagában is értéket hoz a világba. Az erdő-rezervátum világa ezáltal visszamenőlegesen minősíti a telep világát, amennyiben a kiüresedett-kiüresített térrel szemben a gazdagság és bőség térdimenzióját jeleníti meg. (Legfeljebb a narratori viszonyulás az, ami bizonyos módon és mértékig egymás mellé rendeli a két teret, de erről lásd később.)

A bahtyini kronotoposz⁵ kifejezés sűríti magába legtalálébban azt a régóta tudott tényt, miszerint a térszerkezet és az időszerkezet között szoros összefüggés van, és legfeljebb csak az értelmezés-elemzés szintjén választható el a kettő egymástól.

A *Magasiskola* bevezetésének időszerkezete egy kora reggeli látványelemmel indul: „Hajnali köd úszik a telep fölött...” (391.) Ám a konkrét időmeghatározás hamarosan érvényét veszíti; más egyéb időbeli jelzést nem kapunk, sőt az egész leírás egyre inkább háttérbe szorítja a kronologikus-lineáris időt, a szövegből kapott információk a temporalitás aspektusából mind általánosabbá lesznek. Nem csak az időbeli elemek hiánya okozza ezt, de az is, hogy a látvány a térbeli elemekre korlátozódik, azaz az időtényező irrelevánsá válik. Sőt, a bevezetés végén olyannyira általánosító jellegű lesz a megfogalmazás, hogy mindhárom idődimenzióra egyaránt vonatkoztathatóak a közölt tények.

Az elbeszélésnek később is jellemző tulajdonsága, hogy az időről csak közvetett információkat kapunk. Elsősorban a borotválkozás elhagyása, majd újbóli felbukkanása a tudatban (408), valamint a köznapi szokások lassú megváltozása, amik az időre utalnak. A mű textusában mindössze egyszer olvashatunk csak közvetlen szövegelemet az idő múlását illetően: „Tíz napja ismerem már [Terézt]...” (416.) Ezen időbeni elbizonytalanítás nemcsak a tér abszolút uralkodó voltából fakad, de a különleges telepi világból is. A megszokottól minden tekintetben alapvetően eltérő világ gyökeresen megváltoztatja, átalakítja az itt (akár csak ideiglenesen) élők időérzékelését. A bergsoni szubjektív idő lép előtérbe a kronologikus időrend helyett. Nem a napok egymásutánja, hanem a tudat számára valamilyen szempontból emlékezetes események lesznek a meghatározóak. Ezért is ír le a narrátor különféle történelemsorokat minimális időjelzéssel. Hiszen nem az a fontos, hogy egy esemény mikor történt, hanem *megettörténtsége*, s hogy a tudat- és érzelmvilágot meghatározó módon befolyásolta. Ezt olvashatjuk például: „Furcsán összemosódnak az első napok benyomásai.” (401.) Az időbeli bizonytalanság egyre inkább elhatalmasodik a látogatón is: „Még aznap délután történt (vagy másnap?)” (406.) Itt a

⁵ Mihail BAHTYIN, *A tér és az idő a regényben* = M. B., *A szó esztétikája*, Bp., Gondolat, 1976, 257.

zárójeles megjegyzésnek éppoly fontos szerepe van, mint a beszúrt kérdőjelnek. S hogy ez az elbizonytalanodás mennyire természetes jelenség, azt Lilik és Teréz jegyzik meg (vagyis számukra ez a természetes létállapot): „Egy hét múlva azon kaptam magam, hogy következetesen elmulasztom a reggeli borotválkozást. *Teréz nem csodálkozott rajta.*” (408, kiemelés: Sz. Zs.) Akárcsak a felszolgált borral, gyümölcscsel kapcsolatban: „[Lilik] meg Teréz hozzá sem nyúltak. Ez zavarba hozott. [...] Az új vendégnek kijár az efféle, aztán már úgyis maga feledkezik meg róla – [nevetett Lilik].” (401.) A leg-hétköznapiabb dolgokról (evés, ivás, borotválkozás) feledkezik meg a látogató, vagy alakul át hozzájuk való viszonya, s éppen e vegetatív-mindennapi szokások transzformálódása utal e különleges világ különleges hatására. Ezek közvetetten fokozzák-erősítik a szubjektív időérzékelést.

Ugyanakkor e sajtóságokkal együtt azt is meg kell jegyezni, hogy a mű idővilágát csak részben strukturálja és determinálja a narrátor tudatműködése, ill. időérzékelése. Nagyonbár megmarad a kronologikus időjelzés, de úgy, hogy az csak minimális eszközrendszerrel, szövegelemmel érzékeltetődik. Vagyis egyszerre marad meg a hagyományos időkezelés, és figyelhető meg az abból történő kilépés is. Ennek okát alapvetően két dologban lehet megjelölni: az első a narratori pozíció, amit egyszerre jellemez a távolságtartás és az azonosulás attitűdje. Vagyis a leíró-bemutató személy egyszerre tűnik fel a tényeket már-már személytelenül-szenvtelenül leírni kívánó külső szemlélő (kronologikus időjelzés) és a tényekbe-körülményekbe szinte öntudatlanul alámerülő belső szemlélő pozíciójában (szubjektív időjelzés). Ennek következtében, Genette kategóriáit használva, a homodiegetikus és a heterodiegetikus narrátor⁶ alakjának egy sajátos keveredését, szimbiózist konstatálhatjuk. Más kategóriákkal fogalmazva az auktoriális és a perszonális narráció specifikus keveredésével állunk szemben, melyről Franz Stanzel munkája⁷ kapcsán a következőket állapítja meg Dobos István: „...a külső nézőpontú történetmondáson belül az átélt, közvetett belső magán-beszédben olyan »aukatoriális elbeszélővel« állunk szemben, akinek elbeszélő énjét (erzählendes Ich) az a harmadik személy fejezi ki, akit elbeszélőként (als Erzähler) felléptet, vagyis az elsődleges elbeszélő mintegy az »átélt én«-be (erlebendes Ich) helyeződik át.”⁸ (Lásd erről még bővebben az elbeszélés értelmezésének utolsó részében, a narratori pozíciót elemezve!) A második ok a telep autonóm idővilágának sajátosságaiból fakad. Abból, hogy az itt élők egy „belső használatra készült” időrendben élnek. Ennek lényege, hogy mintegy önmaguk „írják” (elő) az időt önmaguk számára: „...pontos napirend szabályoz mindent, hajnaltól szürkületig, aztán másnap ugyanúgy” (401).

A narratori időjelzések is ehhez a belső időhöz igazodnak, mely jelzések csak az adott környezetben és szituációkban érvényesek: „Már kora hajnalban megtettük az előkészületeket” (412); „Fullasztó a meleg két nap óta” (415); „Éjszaka közepén, a hosszú sze-

⁶ Gérard GENETTE, *Figures III*, Paris, Seuil, 1972 (Poétique-série), 252–253; ill. Uő., *Fiction et diction*, Paris, Seuil, 1991 (Poétique-série), 44–45.

⁷ Franz K. STANZEL, *Theorie des Erzählens*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1989.

⁸ DOBOS István, *Átélt beszéd. Elbeszélt tudat = D. I., Alaktan és értelmezéstörténet (Novellatípusok a századforduló irodalmában)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995 (Csokonai Könyvtár, 4), 159.

merkélés után” (418). Ám hogy mindezt *mihez viszonyítsuk*, arról természetszerűleg nem kapunk információkat, hiszen az nem is lényeges. A narrátor a külső és belső idő kettéválasztásával, a szubjektív idő hangsúlyozásával, ill. a térbeli elemek erőteljes kiemelésével sajátos idővilágot teremt, amelynek lényege véleményem szerint a *megállított idő* fogalmával jellemezhető; a szerző egyben ezzel is alátámasztja e világ különlegességét, specifikusságát. A kiüresített térdimenzió így olyan időkoordinátákba helyeződik, amelyek révén nemcsak hogy parabola-jellegűen modellszerűvé (ontológiai, létértelmező s részben történelmi értelemben) válhat e világ, az abban történtek és e világ szereplői, de amelyek sajátos módon képesek közvetíteni a narrátori (írói?) viszonyulást is a kikristályosodó értékrendek között.

2. Fogoly-lét

a) Finalitás – és ami mögötte van

A telep világa *látszólag* a szabadság, az önmegvalósítás legtökéletesebb helyszíne. Hiszen az itt élők különváltan élnek a társadalomtól; nem kell alkalmazkodniuk senkihez és semmihez – legfeljebb saját szabályrendszerükhöz, amit maguk alakítanak ki önmaguk számára. Ahogy Lilik fogalmaz: „De itt mi csináljuk a szabályt meg a rendet.” (395.)

Ezért is „kedvenc témája” (396) Liliknek, amibe „lelkesen belemerül” (uo.), Huszein Darlach Thaymur, a perzsa sólyomidomár, akinek nevét rövidítve ejteni már önmagában is „tiszteletlenség” (uo.) Lilik szerint, szinte szentségtörés. Thaymur a telepi rend szabályrendszerét jelenti, az örökkévalóságot, az állandóságot testesíti meg számukra; kis túlzással azt is mondhatnánk: szinte istenítik, hiszen ő a tökéletes, a tévedhetetlen, akitől mindig és mindenkor tanulni lehet: „Tulajdonképpen mindennap újra kellene olvasni a feljegyzéseit. Én nem is tudok elaludni másképp. [Metaforikusan ez párhuzamba vonható a hívők elalvás előtti Biblia-olvasásával vagy imádkozásával. – Sz. Zs.] Tudja, van valami csodálatos abban, ahogy ez a csúcsos fejű perzsa mindent előre tudott! Nincs semmi új, a mi technikánkban semmi sem változik. A vadat ugyanúgy kell befogni, betanítani, a fegyelmezésnek is ugyanazok a módszerei... szóval mindennek. A természet nem öregszik. Itt aztán nincsen klimax, hogy egyszerre megbolonduljon minden... »holnaptól másképp lesz« ...itt minden a régi. Pedig hányan elfelejtik ezt! De Thaymur soha, Thaymur sose csinált hibát.” (Uo. Lásd – a fentebbi közbeszúrt megjegyzés folytatásaként ill. igazolásaként – a tökéletes Isten képét/képzetét, ill. az abba vetett hitet.)

E szabadság-fogalmat látszik alátámasztani az is, hogy a telephez a nyitottság, a tágasság képei társulnak, amelyek a szabadság képzetének általános irodalmi toposzai. De – amint erre már utaltam – Mészöly Miklós e toposzokat átfordítja, átértékeli és átértelmezi, s ellenkező előjelűvé változtatja.

Ám tulajdonképpen a telep csaknem összes élőlénye fogoly, saját törvényeik és szabályaik rabja, még hozzá többszörösen. Sőt, e törvények oly erősek, hogy részlegesen még a külvilág is elfogadja-átveszi azokat. (Pl. a nagy Beranek Liliket még a hivatalos ira-

tokban is Liliknek szólítja, pedig nem az a neve [a valódit mi sem tudjuk meg a műben, pusztán azt, hogy ez egy felvett név].⁹⁾

A telep egy abszolút a célszerűség elve és törvénye szerint vezérelt világ, „célszerűen berendezett üzem.”¹⁰⁾ Csak a finalitásnak lehet szerepe, szinte mindenki ennek rendelődik (ill. rendeli magát) alá – ahogy erre Béládi Miklós is figyelmeztet.¹¹⁾ Már a bevezető részben ilyen kifejezésekkel találkozunk: „szerepük kivételes”; „s aki a célját is látja mindennek”; „de ez most nem az ő idejük”; „a legcélszerűbb, ha...”; „a rend azt kívánja”; „ami fa volt a közelben, kivágták, hogy zavartalan legyen a kilátás”. Látható, hogy a szöveg nyelvi síkja, jelen esetben lexikális elemei ill. grammatikai megformáltsága (célhatózó alarendelések) is a célszerűség képzetkörét erősítik. E világban Lilikék számára bárminek csak akkor van értelme, ha az valamiképpen a saját belső rendjüket célozza, ahhoz járul hozzá, azt erősíti. Így egyértelműen haszontalannak minősítetik Bogarász (jellemző, hogy „csak ennek az egy kabának volt ilyen közönséges neve”, 403), a kabsólyom, aki ugyan rendkívül erős, „de nem lehet megbízni benne. [...] Mint egy gyerek...” (404.) A telep világa a játékoságot nem tűri meg. Ezért aztán Lilikék szinte szükségszerűnek tekintik pusztulását, s nem kap oly díszes temetést sem, mint a másik két ugyanakkor, ugyanolyan körülmények közt elpusztult sólyom; sőt Bogarász „napokig bűdösödött a szállás mellett, míg végre eszükbe jutott, hogy bekaparják. Egyszerűen megfeledeztek róla.” (421.)

Lilik a finalitás jegyében egyszerűen értelmetlenül szemlélté egyik korábbi látogatóját, azt a fővárosi hölgyet, aki a villanyvezeték-huzalok „muzsikáját” csodálta: Lilik számára e drótok szinte ellenségek, mert „már két kerecsenemet pusztítottak el” (394). Ugyanez a hölgy nemcsak a huzalok csengésében-zümmögésében, de a sólymok hangjában is gyönyörködött: „Ha egy kicsit magára hagytam [emlékszik vissza Lilik – Sz. Zs.], mindjárt egy ággal birizgálta őket, hogy szóljanak.” (395.) A telepvezető számára teljesen érthetetlen, hogy valaki olyat lásson meg sólymaiban, ami szerinte lényüktől, *funkciójuktól* idegen. Hogy e világ mennyire a célszerűsége épül, arra éppúgy példaként szolgálhat még Lilik fölfogása az eleség- és prédaállatokról. Még azt sem tűri meg a telepen, aki annyira megszereti e kis állatokat, hogy szeretete a „nagy cél” ellenében működik (egy fiú elbocsátása). A finalitás jegyében nem is cselekszenek semmit, aminek nincs valami konkrét haszna. Így nem zavarják szét a vasútállomásra hazafelé menet a gémcapatot, mert „minek zavarjuk a gémekeket, mikor nem tehetünk semmit? Hogy új gyülekezőhelyet keressenek? Ezt már pontosan tudjuk, hol van, aztán majd holnap kijövünk, és négy madárral a felét levágtatjuk” (396) – szól a rideg összegzés.

⁹⁾ Pusztán apró filológiai adatként érdemes megjegyezni, hogy Lilik alakjának megformálásához mintául Lelovich György, solymász szolgált – legalábbis FOGARASSY Miklós, az *In memoriam...* c. kötet szerkesztőjének megjegyzése szerint, amit egyébként egy Mészölynek írt, kéziratot levél is alátámaszt közvetetten, melyet Lelovich tervezett solymász-kötetének kiadása kapcsán írt alkotónknak. Lásd Lelovich György levelét Mészöly Miklóshoz: *Magasiskola: In memoriam...*, i. m., 27–28.

¹⁰⁾ BÉLÁDI Miklós, *Jelentés egy íróról* = B. M., *Érintkezési pontok*, Bp., Szépirodalmi, 1974, 545.

¹¹⁾ Uo.

Az abszolút célszerűségre és rendre való törekvés mutatkozik meg abban is, hogy „pontos napirend szabályoz mindent, hajnaltól szürkületig, aztán másnap ugyanúgy” (401) – ahol is külön jelentőséget tulajdoníthatunk a „szabályoz” kifejezésnek.

Sőt egy prédaállat bátorsága is csak célszerűségét fokozza: „kellett a gyorsaság, prédaállatnak akarta befogni a bátor hímet” (399).

A telepen tehát minden a funkcionalitás, a célszerűség jegyében *kell hogy történjék, működjék*. Ezért kitüntetett szerepe lesz a Rendnek és a Fegyelemnek. Amikor megjegyzi a látogató, hogy milyen kevés a szabad ragadozó a telep fölött, pedig zsákmány itt is lenne, Lilik így válaszol: „Pedig a mieink is ugyanazt tudják, csak hát sokkal fegyelmeztettebben.” (397.) Itt még a rögtönzés is a parancs szellemében kell hogy történjék (lásd Dianna – 403). E fegyelmezés következtében a sólymok „még a saját anyjukat is elűznék a területükről” (397). A fegyelem vészhelyzetben is legfeljebb csak türelmetlenséggel párosul (lásd a sólymok magatartását az éjszakai viharban), de mindenekelőtt a célképzet jegyében történő már-már önpusztító makacssággal (lásd Viktória és a sofőrök epizódját). Hogy a fegyelmezés determináns tényező, annak talán legáltalánosabb és legmarkánsabb kifejezése a telep feladata: a sólymok idomítása; hiszen mindenféle dresszúra fegyelmezés is egyúttal, ill. a részben vagy egészében természetellenes természetessé történő átalakítása, az engedetlenség abszolút engedelmességgé való átváltoztatása. (Ezért is van jelentősége annak, hogy több alkalommal is a katonaságra utaló kifejezéseket, megfogalmazásokat olvashatunk. A kerecsenek „jó sorkatonák” [403], s a sofőrök is azt vágják Lilik fejéhez, mikor az sólymai különlegessége mellett érvel, azaz hogy azok mások, mint vadon élő fajtársaik: „Vagy akkor jelöljék meg... *rakjanak egyenruhát rá*.” [399, kiemelés: Sz. Zs.]) Mindebből azonban az is következik az elbeszélés világában, hogy a célszerűség, ezen abszolút értelmű és érvényű Rend mélyebb értelemmel bír, a Rend önmaga ellen fordul: a telep belső rendje egy viszolyogtató embertelenséget, anti-humánusot, kegyetlenséget takar, ahogy erre Bodnár György is utal.¹² Bori Imre is a következőket állapítja meg: „A *Magasiskola* ugyanis traktátus a fegyelemről, az engedelmességről és a parancsolásról, s nyomban azon a fokon, amely már a határesetek körébe tartozik, s a cél az öncél bumerángjává válik; a fegyelemből és engedelmességből rettenetes és embertelen gépiesség, vakság és értelmetlen tettek sora származik.”¹³ Ennek közvetlen hordozói a telep számára természetes jelenségek finom áttételességgel történő viszolyogtató, irtóztató, naturalis jellegű leírásai, melyekben éppen a kínzás természetessége taszító. Mészöly Miklós epikájának egyik jellegzetessége (erénye?), hogy mindezt csak igen közvetetten, szinte észrevétlenül, az ő kifejezését használva *atmoszférikusan* érzékelteti. Csak a külső szemlélő számára adott látványt, jelenségeket, tényeket írja le tárgyyszerűen, kemény puritánsággal,¹⁴ *szinte* teljesen szentvétel nélkül. Ezen ábrázolással teljességgel adekvát írói attitűd a kívülállás és azonosulás, az objektivitás és szubjektivi-

¹² BODNÁR György, *Szorongó hősök – töprengő író* = B. Gy., *Törvénykeresők*, Bp., Szépirodalmi, 1974, 398.

¹³ BORI, *i. m.*, 107.

¹⁴ BODNÁR, *i. h.*

tás narrátori pozíciója, a perszonális és imperszonális narráció¹⁵ (Szirák Péter megfogalmazása szerint „az Én-elbeszélő belső perspektívája kombinálódik a személytelenítő beszédhelyzet tárgyiasásával”¹⁶), mely egyszerre teszi lehetővé a belső látást és a külső szemlélést, egyesítve a hívős intellektus és az átérző emocionalitás lehetőségét: „a körön belül kívül maradni” – ahogyan a szerző gyakran fogalmaz önmagával kapcsolatban is.¹⁷

Az atmoszférikusan naturális ábrázolás-bemutatás-leírás, a kegyetlenség érzékeltetése éppúgy jelen van a Viktória/sofőrök-epizódban, mint a két sólyom együttes betanításában (404–406). Az idomítás szépsége itt iszonytató kínzássá válik, ami a látogatóból viszolygással vegyes iszonyatot, és furcsa belső, nehezen magyarázható reakciót vált ki: a megkínzott-megtépett madarat felemelve könnyebbnek érzi, mint a dresszúra előtt. Holott éppen Lilik szenttelen megjegyzéséből tudhatjuk: „Ha lemérnék, pontosan ugyanannyi volna [mint azelőtt].” (406.) A látogató e furcsa érzete leginkább úgy értelmezhető, hogy természetesen valóban nem a madár súlyában, hanem a látogató belső világában ment végbe egy olyan folyamat, történt egy olyan átalakulás (nevezhető talán valamiféle belső törésnek is), ami miatt megváltozott érzékelése, átalakult lényének egy apró része – éppen a szörnyű kínzás érzéketlen végrehajtása ill. annak látványa miatt. Szinte átérezte a teljes kiszolgáltatottság iszonyúan megalázó voltát, a madár szörnyű halálfélelemmel terhes harcát, vergődését, „lehanyatlását”, közeli halálát – amire Lilik megjegyzése is utal. Vagyis egyszerre hat rá a dresszúra szenttelensége, a madár végletes kiszolgáltatottsága és kétségbeesett halálfélelme. Hogy ezt átérzi a látogató – ennek bizonyítéka (metaforikusan) furcsán megváltozott érzékelése. De ugyanilyen hatásúak a befogadóra azon részek, ahol a kínzás és annak végcélja teljes természetességgel íródnak le; minden alárendelődik a célnak: „Sorba hordjuk ki a bárdolórönkhöz az eleséget; csak a nagyobb tollakat kell leszaggatni, a jó emésztéshez szükséges a gyengébb pihetoll. A fejek, lábak kupacba gyűlnek [...]. A gémet a hátán kell felmetszeni, a varjút és galambot begytől hasaljig; így mindjárt a legtaplálóbbs falatokra kap rá a sólyom.” (403.) Az eleség- és prédaállatok is legfeljebb vegetatív aspektusból (pl. szaporodás-szaporaság) tűnnek fel telepi alapfunkciójukon kívül.

De nemcsak a naturális jellegű részek hatnak nyugtalanítóan, megzavarva a telep világának *látszólagos idilljét*, hanem Lilik vagy a sólymok fensőbbiség-érzete is. Amikor például Viktória egy szarkát üldöz, csak játszik, szórakozik a kétségbeesett állattal: „csak ijesztgeti a szarkát; azt is csak szórakozva...” (408).

Végül is azt mondhatjuk: e világ – éppen célorientáltságának abszolutizáltságából fakadóan, abból, hogy mindent a finalitásnak rendel alá, valamint a finoman áttételes, atmoszférikus és tárgyyszerűen naturális leírásból, a túlszabályozottságból következően – úgy ahogy van, mindenestül: embertelen, antihumánus és könyörtelenül szenttelen. Így pl. Teréz esetében is: „Olyan puhák ilyenkor, olyan ijedtek... érzi? – s maga is könyékig

¹⁵ Vö. Nomi TAMIR, *Personal Narrative and Its Linguistic Foundation: Poetics and Theory of Literature*, New York, Yeshiva University, 1976, 416.

¹⁶ SZIRÁK Péter, *Nincs pont, csak folytatás = Sz. P., Az úr nem tud szaxofonozni*, Bp., József Attila Kör-Balassi, 1995, 46.

¹⁷ MÉSZÖLY Miklós, *Író és felelősség = M. M., A tágasság... , i. m., 208.*

nyúlt a zsákba, bent kotorászott; de mindezt annyi derűvel csinálta, hogy el kellett higgyem: nem is jut eszébe, hogy ez az ürge holnap már sehol se lesz.” (410.) S hogy a telep esetében antihumánusról beszélhetünk – holott emberkínzásról, emberellenességről egy szó sem esik –, annak az az oka, hogy a szerző az állatok világát osztja ketté: pusztítókra és pusztítottakra, üldözőkre és üldözöttekre. Ám a pusztítás-ölés kegyetlenségéből és szenvtelenségéből ill. az atmoszférikus (helyenként már-már metaforikus) ábrázolásból következően mindez egy tágabb összefüggésrendszerbe helyeződik. Azaz a humánus és antihumánus problematikáját Mészöly egy finom átvétítéssel az állatok világába tolja át; így egyszerre kerüli el a túlságos közvetlenség, a túlzott didaktikusság csapdáját, és lesz írása áttételessége miatt általánosabb érvényű, tágabb koordinátarendszerekben mozgó (amivel párhuzamos a tér kiüresítése és az idő megállítása).

A pusztítás világa ez, minden ennek rendelődik alá – még az élet, a szaporodás is (lásd préda- és eleségállatok). Itt nincs helye a szájalomnak sem (lásd elbocsátott fiú). Aminek létét nem a célszerűség határozza meg a telepen, annak megmaradásához külön parancs, utasítás szükséges. Így a nutriák esetében, melyek különleges helyzetüket és a különleges bánásmódot csak a nagy Beranek személyes parancsának köszönhetik (392). Nincs hasznuk, így Lilik nem is törődik velük; egyszerűen kívül esnek tudatán.

Látható tehát: mindenki a finalitás, a belső Rend, a szabályszerűség foglya; kiszabulásra pedig nincs se mód, se lehetőség, hiszen e világot maguk alkották maguk számára; azaz úgy rendelték magukat alá a célszerűségnek, hogy azt szinte észre sem veszik, lételemük lesz („s aki a célját is látja mindennek, *meg se tudna lenni nélküle*”, 392, kiemelés: Sz. Zs.). S hogy mindez önmaga ellen fordul azáltal, hogy túlon túl célszerű és rendezett, arra éppen a környezet (sofőrök, suhancok, kondás) és a látogató reakciói a legpregnansabb bizonyítékok: az áttételes vagy közvetlen szembenállás és a szájalom (szintúgy közvetett) narrátori magatartása. Végül pedig ugyanezt bizonyítja implicit módon az elbeszélés végén feltűnő erdő-rezervátum, amely rendezetlensége és szabályozatlansága révén az ott élő állatok célját szolgálja, azaz finalitása nem pusztító, hanem éltető jellegű.

b) A szereplők pseudo-identitása

Egy kiüresített, negatív értéképzeteket hordozó térdimenzióban és egy finalitásnak abszolút alárendelt világban a szereplők is sajátos jellemvonásokkal ruháznak fel. Mindannyian együtt élnek, együtt lélegzenek a természettel – már-már szimbiózisnak nevezhetnénk e kapcsolatot, ha az nem lenne egyoldalú. Ugyanis a szereplők – éppen a finalitás abszolút voltából következően – nem mellé-, hanem alárendelődnek környezetüknek, még pontosabban céljaiknak. Azaz a cél fölébe nő a célt végrehajtó személyiségnek, eltorzítja azt. Ezért mondhatjuk, hogy a telep világa a *látszólagos* önmegvalósítás helyszíne. Ám ezt ők nem torzulásként, hanem önkiteljesítésként élik meg. Az ott dolgozók nem érzékelik sem tetteik antihumánusát, sem e világ antihumánus jellegét. Úgy nő fölébük a cél, hogy észre sem veszik. Nem érzéketlenek, csak elszakíthatatlanul

kötődnek e zárt világhoz, belőle kiszakadva abszolút idegenül érzik magukat („s aki a célját is látja mindennek, meg se tudna lenni nélküle” – olvashatjuk a bevezető szövegrészben, 392). E helyszín úgy torzít, deformál, hogy azt a személyek nem is érzékelik. Hiába ők teremtették e világot, annak rendjét és szabályait, az túlnó rajtuk, fölébük kerekedik; *nem ők irányítják azt, hanem az irányítja őket*, fölébük nő, észrevétlenül megnyomorítva tudat- és érzelmvilágukat.

Pregnáns példája ennek Dianna mitikussá növesztett alakja. Egy valamikori valóság-elem teljesen önálló életre kelt (esetében a parancs világából való kilépés is megengedett volt ill. lett), esszenciális lényé alakult, aki a „megszépítő messzeségbe” transzponálódott a szereplőkben. Imaginárius jellegéből következően mindazt magába sűríti, amit a szereplők vágyai beléplántálnak. Ezért keresi-kutatja Lilik szinte mániákusan, helyezi képét szobája falára, és beszélnek e madárról áhítattal a többiek a tűz körül. Az ilyen jellegű tudati-lélektani szituációra találóan pontos megfogalmazás Csoóri Sándor szövege: „...megszűnik maga a valóság. A részletek veszik át a helyét, s elkezdődik fantomizálásuk folyamata. Ettől kezdve minden tény, adat s történet képzeletbeli mezőkre csap át, s külön történeté lényegül”,¹⁸ „a valóság helyére álvalóságot ügyeskedve”.¹⁹ Ugyanakkor az is igaz, hogy Diannába a teljesség utáni vágyukat vetítik bele a szereplők, aki egyesíti magában a parancs fegyelmét és az önállóságot (a parancs szellemében); egy – talán kis túlzással fogalmazva – teljesebb intenzitású létezés lehetőségét vélik felfedezni Dianna felnövesztett lényében, vágyaik metaforájába emelve-szépítve. S hogy a transzcendens szemlélet sem hiányzik Lilikből Dianna kapcsán, arra éppen a megkopott Jézus helyére történő behelyettesítés ötlete utal: „Az út mellett bádog-Krisztus, pattogzik róla a festék. (Lilik rám hunyorít: mit szólnának, ha az egyik reggelre odapingálná Diannát? *Horust...* – az volt a nagy idő! Aranykor! Szent piramisokban helyezték el a szobrát. Most mindent újra kell tanulnunk.)” (423.) Sőt, újabb transzcendens elem erősíti meg az eddigieket: Horusz, aki az egyiptomi mitológiában Ozirisz és Izisz karvalyként vagy karvalyfejű emberként ábrázolt fia. Hozzá, ill. az adott korszakba, annak értékrendjébe vágyik vissza Lilik – mitológiai-történelmi távlatba helyezve hiányérzetét (és eltorzult tudatát, melyben mindent a Célnak rendel alá). Dianna hatása oly nagy, hogy még a látogató sem tud bizonyos mértékig kikerülni hatása alól. Dianna autentikus létezésével a katicabogár vegetatív-öntudatlan-ösztönös lényét helyezi szembe – az előbbi javára (411).

Az egész telepi világ centrális figurája Lilik. Már neve is furcsa; egyrészt, mert igazi nevének nem is szólítja senki, másrészt, mert e nevet egy kedvenc *prédaállatáról* adta önmagának. Nem sólyomról vagy más egyéb ragadozóról történik az önelnevezés – ahogy azt várhatnánk –, hanem egy kiszolgáltatott lényről. Ez finom, áttételesen metaforikus utalásként fogható fel egész lényének a prédaállatokhoz hasonló kiszolgáltatottságára, azaz hogy ő is csak eszköz egy nagyobb hatalom kezében, egy nagyobb cél érde-

¹⁸ CSOÓRI Sándor, *Eltemetetlen gondolatok a Duna-tájon* = Cs. S., *Tenger és diólevél: Összevűjtött esszék, naplók, beszédek 1961–1994*, II, Bp., Püski, 1994, 1020.

¹⁹ Uő., *Egy nomád értelmiségi* = Uő., *Tenger és...*, i. m., 970.

kében – ahogy Béládi Miklós is jelzi ezt.²⁰ Ugyanakkor ez az önelnevezés utalás arra is, hogy lényét aláveti a sólymok kiszolgálásának és idomításának. Vagyis az alávetettség állapota egyszerre igaz általánosabb és konkrétabb értelemben. Liliknél a szenvedély (sólyomidomítás) – éppen túlhajszoltságánál, részleges céltalanságánál és értelmetlenségénél, valamint áttételes antihumánusánál fogva – öncélúvá válik, maga alá gyúri a személyiséget. Azonban újra hangsúlyozni szükséges: ezt ő nem így, nem ekként éli meg; erre éppen cselekedeteinek, ténykedéseinek értelmetlensége, ill. a narrátori értékelés révén döbbenhet rá a befogadó. Mi tudjuk róla, hogy foglya önnön szenvedélyének éppúgy, mint a körülményeknek (célképzetei, Beranek stb.). Ezért mondhatjuk, hogy *identitása* valójában *pseudo-identitás*.

Alakjában Mészöly éppen azt a mindenkor – de az ötvenes évek első felében különösen – jellegzetes figurát mutatta fel *nagy-nagy áttételeességgel*, aki a hamisat is igazként, az antihumánust is természetesként, a túlszabályozott Rendet is tökéletes harmóniaként és szabadságként éli meg. Akiben egy pillanatra sem ébred kétely (esetleg) szörnyű cselekedeteinek igazságos vagy igazságtalan, helyes vagy helytelen volta miatt. Számára a legfőbb érték a Rend, a Szabály, a Törvény; ennek szellemében cselekedni pedig egyet jelent az abszolút tökéletes tettekkel. Így természetes módon nem ébredhet benne semmiféle bűntudat, pseudo-identitását valódi identitásként éli meg. S azért irtózik annyira a külvilágtól, mert ott olyan dolgokkal kénytelen szembesülni, amik ellentétben állnak felfogásával, világ- és létszemléletével (s esetleg megingathatnák, „figyelmeztetnék” világgépének eltorzult voltára). Jóhiszeműen cselekszik – de elvakultan; egy cél érdekében bármit hajlandó – hangsúlyozni kell: jóhiszeműen – elkövetni, megtenni. Csak azt nem látja (látóköre túl beszűkült már), hogy a célok kiüresedtek, önmaguk ellen fordultak s így antihumánusakká váltak. Ez az oka, hogy Lilik nem az állat pusztulását sajnálja pl. egy gémmalálakor, hanem azt, hogy odaveszett egy *jól használható prédaállat*. A bátorságot is csak mint idomításkor a sólymokat nagyobb erőkifejtésre készítő tulajdonságot szemléli (399). A szülők fiókájuk védelmében elkövetett cselei is a jövőbeni idomítás szempontjából válnak lényegessé (426). Mint ahogyan Lilik számára a módszer, a ceremónia, az idomítás fontosabb lesz, mint a cél (már csak azért is, mert a cél maga – mint láthattuk – alapvetően értelmetlen és megvalósíthatatlan: a halastavakat *így* nem lehet megvédeni). Ennek következtében egyetlen árva szarkát is képes üldözni-üldöztetni.

Azonban – visszautalva egyik előző megjegyzésemre – lényegesnek tartom: Mészöly Miklós a *Magasiskola* helyszínében (telep) és szereplőiben nem az ötvenes évek Magyarországát rajzolta meg. (Bori Imre is csak arról szól, hogy ezen írását is „az ötvenes évek világa érlelte meg.”²¹ Még Fogarassy Miklós megfogalmazásában: „Az Ohat körüli tágasabb valóság, az 50-es évek politikai realitása [...] az írás végén szereplő lepecsételt, rácsos ablakos, géppisztollyal őrzött vagonokkal ad igazi képet magáról. [Bár ezt kissé konkretizáló értelmezésnek vélem, különösen annak fényében, hogy e motívumnak me-

²⁰ BÉLÁDI, *i. m.*, 546.

²¹ BORI, *i. m.*, 107.

taforikus jelentése is van, erről lásd később. – Sz. Zs.] A diktatúra, a katonás szigor valóságának ez a hasonlatszerű ábrája azt is megengedi, hogy a hortobágyi madarásztanya szellemére értsük.”²²) Az ötvenes évekre történő aktualizálás, a műjelentések ill. a művilág effajta allegorézise durva túlzás lenne, félreértése az elbeszélés egészének, valamint Mészöly alkotói módszerének egyaránt. (A parabola műfaja ezt az azonosítást éppenséggel lehetővé tenné, ám Mészöly, mint láthatjuk – s erre a különböző, értelmezésünkben is számba vett és interpretáció alá vont münempoétikai elemek utalnak²³ –, már ekkor, ezen 1956-os művében is részlegesen a műfaj meghaladására törekszik. Pedig a parabola – elsősorban „tisztá” formájában – a magyar irodalom alakulástörténetében majd csak a hatvanas években lesz jellegzetes műfajja.) Csupán arról van szó, hogy egyes pontokon bizonyos *távoli* analógiákat, alig-alig látszó halvány átfedéseket fedezhetünk fel a kettő közt, de „a politikai értelmezés egyetlen formája sem szünteti meg a felismerhető jelentés-összefüggések sokrétűségét.”²⁴

Lilik hamis célképzetei a mű végén a Nagy Bemutató mindent elsöprő álomvilágában lepleződnek le igazán. S itt válik véleményem szerint Lilik *kissé* tragikussá is. E vonást nemcsak célképzetei talmi voltának fel-nem-ismerése adja, de az is, hogy Lilik mintha a múltban élne. Olyan dolgokra, értékekre, tettekre vágyakozik (pl. ókori Egyiptom, Thaimur, Horusz), amelyek ha adott szituációkban részlegesen meg is valósíthatóak a maguk szertartásosságában, kiüresedésük és letűnt jellegük miatt már-már megmosolyogtatóak.

Ahogy az is lényeges, hogy Lilik nem számításból, nem érdekből, hanem jóhiszeműen lett egy cél alárendeltjévé. (Ez is hordozhat a mélyben tragikumot – megítélését illetően.) Már-már filozofikus hajlama éppúgy jellemzője (Thaimur és Horusz: az örök állandó keresése bennük), mint az is, hogy munkáját szeretné mennél nagyobb szakmai hozzáértéssel végezni. Ezért is fordul Thaimurhoz, mely *nagy klasszikus* révén *szinte megideologizálja* mindazt, amit tesz. Jelleme összetettségét pontosan (és metaforikusan) fejezi ki lakhelye kettőssége: az egyik egy „[elvonulócella], ahol zavartalanul kigondolhatta a következő napok haditervét. [...] A bejáratához palló vezetett, amelyet éjszakára csigáskötélen az ajtó elé lehetett húzni; az ember azt hihette, hogy várhídon lépked át.” (410.) Vagyis előttünk áll az abszolút bezárkózó, már-már félelemmel terhelt személyiség (lásd felhúzható palló). A másik lakhely ennek szinte pontos ellentéte: „A szoba és a konyha közti falon – utólag – keskeny átjárónyílást vágtak, s ezzel éppen egy vonalba esik a két helyiség ajtaja. Így aki belép az egyik oldalra, mindjárt ki is láthat túlra, a nádasok felé. Állandó a kereszthuzat, de Lilik így szereti, fulladozik másképp a négy fal között. [...] Mintha nem is ugyanaz az ember lakna itt, mint aki azt a másik, körülárkolt szállást építette magának. Ez csak szellős szárnyék, úgy *ad biztonságot* [kiemelés: Sz. Zs.], hogy mindenfelé nyitott. A másik cella.” (416.) A két ellentétes lakhely (egyáltalán, minek két lakhely valakinek egy pusztaiban, ahol úgysem zavarják?) Lilik lényének ambivalens voltát fejezi ki: zárkózottság és nyitottság, önálárendelés és önállóság, teljes

²² FOGARASSY, *i. m.*, 32–33.

²³ Ennek kapcsán jegyzi meg Szirák Péter: „A *Magasiskolában* a jelképes-parabolikus világképzés párosul az »elbeszélésszituációk dinamizálásával.«” SZIRÁK, *i. h.*

²⁴ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Bp., Argumentum, 1994, 119.

azonosulás, és valamiféle rejtett, benső félelemérzet. Csak e vonásaira rávilágítva érthetjük meg Lilik jellemének komplexitását éppúgy, mint azt, hogyan rendelheti magát alá szinte teljesen elvakultan egy számára csaknem ismeretlen személytelen hatalomnak. Hiszen Lilik nemcsak saját maga, végső soron talmi célképzeteinek-körülményeinek, de egy felsőbb hatalomnak is foglya.

Lilik maga mondja egy helyütt: „mindnyájan Beranek kezében vagyunk” (400). Ezen kívül szó esik „ügyosztályról”, hivatalos iratokról, „főosztályról”, amely megszab mindent, sőt rosszallásainak vagy helyesléseinek is hangot ad. A személytelen hatalom jelenik itt meg, hisz még Lilik sem találkozott a „nagy Beranek”-kal, legfeljebb kisebb beosztottakkal, akik „változnak mindig” (400). Az elszemélytelenedésre legjobban Lilik szóhasználata utal: „De hát nem is látta még Beranekot? – Még soha – mondta elgondolkozva. – De ki látta? Maga talán találkozott *olyannal*?” (Uo., kiemelés: Sz. Zs.) E hatalom nem tűri a parancs szellemének útjáról való legkisebb letérést sem. Nem véletlenül „Beranek kedvencei” a kerecsenek, a „jó sorkatonák”, akik viszont képtelenek a rögtönzésre. Dianna kapcsán is a következőt tüzeni a telepre: „»A telepen nem önfejű hősökre van szükség«” (412). S végül még egy hatalmi vonás: „Beranekot pedig nem érdeklik a részletek. Csak egy a fontos: hogy a beküldött gém- és varjúlábak száma ne csökkenjen.” (416.)²⁵

A legpregnansabban talán egy emberi tényező hiányzik Lilikből: az érzelmek. Emiatt lesz minden pontossága és áldozatkészsége ellenére nemcsak rideg, de kiüresedett személyiséggé is. A térszerkezet üressége így kerül párhuzamba Lilik személyiségének ürességével, és ezért lesz egy kiüresedett célképzet és személytelen felsőbb hatalom abszolút kiszolgálójává. Akiben pedig céljait akadályozó érzelmet tapasztal, azt elbocsátja.

A solymászlegények – bár csak epizódszereplők – funkciója szintén lényeges. Ők Lilik alárendeltjei, „közkatonái”, akik ugyanakkor Lilik „eszmerendszerének” éppúgy kiszolgálóivá válnak, amint rájuk is hatással van a telep kifordult/„kizöklent” valósága (Dianna bennük is mítoszivá növekszik). A fensőbb hatalomról nekik is hasonló a véleményük, mint Liliknek, de tartanak tőle (lásd a „kutyaütő” kifejezést, 412). Annyiban mások, mint Lilik, hogy belőlük minden keménységük és ridegségük ellenére sem veszett ki teljesen az érzelem: „A nádas part felől erős férfihangok dünyögik *érezlmesen*” (411, kiemelés: Sz. Zs.). S énekelnek – amit Lilik még véletlenül sem tenne. Ennyiben fölébe is nőnek főnöküknek. Ám ugyanakkor öntudatlan bábok is – ami viszont mégis Lilik mögé helyezi őket. Úgy ellenpontjai Liliknek, hogy kevesebbek tőle. Cselekedeteik „öntudatlansága” pedig őket sem menti fel.

Lilik személyiségének abszolút ellenpontja Mohay, az erdész. Számára a rendet nem a pusztítás, az ölés, hanem az összes létező pontos ismerete jelenti. Ő valóban az Élet jegyében él és cselekszik. Ám a narrátor iránta való viszonya *szintúgy a távolságtartás* fogalmával jellemezhető, hiszen a szövegben *minden különbözőségük ellenére egymás*

²⁵ Ezért is fogadható el Bori Imre megjegyzése Beranek kapcsán: „...s a telep fegyelméből és rideg céltudatosságából az ő fantomarca néz ránk.” BORI, *i. m.*, 108. Ugyanakkor kissé félreérthetőnek és túlzónak vélem Thomka Beáta megfogalmazását, aki szerint Beranek a mű „egyik központi alakja [? – Sz. Zs.] [...], aki testi valójában nem részese az eseményeknek, főnöki helyzete folytán azonban a telep életének meghatározó alakja”. THOMKA, *i. m.*, 94.

mellé helyeződnek az elbeszélői tudatban: „Ez se lehetett kisebb szenvedély [mármint Mohay mindent számon tartó, felmérő „raktárossága” – Sz. Zs.], mint a gém- vagy varjúláb-trófeák örökös szaporítása” (424). A két szereplő – ellentétességük miatt – nem is értheti meg egymást. Lilik „raktárosnak” csúfolja magában az öreget, míg az a legszükségesebbeket leszámítva alig beszél a solymással; az a tény, hogy „nem szíve szerinti munkában segítkezik” (uo.), meghatározza mind viszonyulását, mind magatartását; legszívesebben elirányítaná-félrevezetné a fióka-begyűjtőket.

Tehát amennyire a telep és az erdő-rezervátum között érték- és térdimenziós disszonancia ill. dichotómia figyelhető meg, ugyanennyire igaz ez az oppozíció Lilikre és Mohayra, a két világ két főszereplőjére. Vagyis *Liliket Mohay közvetetten jellemzi, amennyiben ellenpárja a másiknak.*

Lilikhez hasonló helyzetű szereplői az elbeszélésnek a sólymok. Az ő létük is a ketősség jegyében határozható meg: *egyszerre foglyok és szabadok*, kiszolgálók és kiszolgáltatók, önállóak és korlátozottak. Szabadságukat a parancs teljesítésének feladata behatárolja. Idomított voltuk különben is eleve szemben áll a szabadság lehetőségével. Minden röptetés alkalmával megszökhetnének, de ők visszatérnek a „bórkápa jótékony, biztosságot adó sötétségébe” (398): a megszokás korlátukká lett (420). Az ülfőhához kötöző szíj is rabságukat jelenti, még ha „díszesen fonott szíj [is] mindegyik, a csat ezüstösen csillog rajtuk” (393). Ha pedig valamelyik sólyom túlságosan más, mint a többi, az átlag, az uniformizál(ódot)t, azt vagy a főhatóság nézi rosszalló szemmel (Dianna), vagy Lilikék (Bogarász). S hogy a fogoly-lét negatív értékkel jellemezhető társul, arra példa a szabad madarak „vad barangolók” (397) kifejezéssel történő megnevezése, akiket Lilik „légi csendőrei” (szintén jellemző kifejezés, uo.) elűznek a telep fölül. A sólymok számára is csak egyetlen erő létezhet: az engedelmesség; ezt célozza minden feladat, gyakorlat.

Így ők is ugyanolyan észrevétlenül foglyok, mint Lilik, vagyis egyfajta sorspárhuzam figyelhető meg közöttük. Ezt, valamint hogy nem létezhetnek egymás nélkül, fejezi ki a találó mondat: „»Függés és egymásrautaltság.«” (419.) Mind Lilik, mind a sólymok önállósága viszonylagos; egyrészt eleve irányított, parancsnak alárendelt, másrészt csak a terület határáig létezik – azon túl idegenek.

A telep világához még egy sajátos szereplő tartozik, Teréz. Az ő legfőbb jellemzője a személytelenség: „Tíz napja ismerem már – írja róla a látogató-narrátor –, de egyre személytelenebbnek látom.” (416.) Teréz mindenütt ott van, de valójában sehol sem érzékelhető, csak közvetetten, cselekedetein keresztül. Maga a narrátor is csak tárgyai révén érzékeli jelenlétét – vagy még azokban sem igazán: „Terézzel ugyancsak zavarban vagyok. Keresem a helyét a házban, személyes tárgyait, valami árulkodót, ami csak ő, és nem csupán korpásbögre, füves zsák, almózóvilla – de még azt se tudom eldönteni, hogy a heverő csizmák közül melyik az övé.” (416–417.) S hogy Teréz a tárgyakban – személytelenedve – létezik igazán, hogy személyisége a tárgyakba transzponálódik, arra szintén egy elejtett megjegyzés utal: „Így, tennivaló nélkül valami *tárgyszerű* [kiemelés: Sz. Zs.] ül ki az arcára.” (Uo.)

Teréz nem hagy nyomot magáról a világban, a világnak. A napi célszerű cselekvéseit-munkáját elvégzi – azt is furcsa beosztással (416) –, de anélkül, hogy valami maradandót

alkotna. Ezért is mondja a művészetről, ami igazi „nyomhagyás” lehetne számára, hiszen tehetséges, van érzéke a szobrászathoz, rajzoláshoz: „az csak olyan játék” (409).

Teréz valamiféle ösztönös módon kapcsolódik környezetéhez (néhány elveszett fehér-egér hiányát számolás nélkül észrevette), de e kapcsolatot a szigorú realitás determinálja. Ő kifejezetten a mindennapokban, a mindennapoknak él, számára semmiféle transzcendencia vagy Rend, Törvény, Szabály nem létezik. Találónan jegyzi meg róla a látogató-narrátor: „Igen, ehhez nincs érzéke Teréznek, a legendákhoz.” (410.) De hogy ő is szer- ves része e világnak, e világ teljességének, arra bizonyíték a szöveg folytatása: „De mi lenne belőlük *őnélküle*; lennének egyáltalán?” (Kiemelés az eredetiben.) S hogy valóban mennyire az ösztönösség határozza meg Teréz lényét, arra a nutriákkal, de különösen a nutria kannal való barátsága utal; Teréz nem emberrel alakít ki bensőséges viszonyt, hanem egy állattal. Még álmodni is öröklük álmodik.

Vagyis Teréz az öntudatlan, a vegetatív lét szintjén létezik; *lénye-személyisége auten- tikussága önmagába záruló autentikusság*. Éppen az ember-lét vész ki belőle azzal, hogy mindent harmonikusnak lát, hogy mindent természetesnek, magától értetődőnek talál – még az ölést is (410), s így harmóniája is valójában csak egyfajta álharmonikus lét.²⁶

Ezért mondható végül is, hogy Teréz identitása is pseudo-identitás, öntörvényűsége csak egy adott világban és egy adott pontig érvényes, mert az öntudatlan-lét egyszerre behatárolja és meghatározza azt. A telepi világ negatív jellege így Teréz lényében nyer újabb aspektusú bemutatást, amennyiben Lilik rigorózus céltudatossága és Teréz öntu- datlansága egyszerre építőkövei.

Természetesen Teréz esetében is hangsúlyozni kell: identitása pseudo-voltát ő sem érzékeli; ő is éppúgy valóságosként éli azt meg, akár Lilik a sajátját. Azaz az igazi létér- zékeltést mindkettejükben deformálta a telep. *Csak ezt Lilik abszolút tudatossága, Teréz pedig abszolút öntudatlansága* következtében nem érzékeli. Közvetett értelemben áldo- zatai ők a telepnek, de mivel létrehozói is, ezért csak részben tragikusak. A telep disz- harmóniáját és antihumánus voltát, bár különböző aspektusból, de mindketten harmo- nikusnak hazudják, és olyan viszonyrendszereket ill. tudattartalmakat építenek ki maguk- ban/maguknak, amelyek hamisak, és valójában csak pótszer jellegűek. Így valósítja meg a *pszeudo-harmóniát* Lilik tettei megideologizálásával, Teréz pedig a nutria kannal való barátságával. A valóság tudomásul-nem-vétele, ill. meghamisítása pedig csak pseudo- identitáshoz vezethet, ami egyszerre deformálja a személyiséget és a környezetet még akkor is, ha ez a szereplők számára valós identitásként tételeződik. Ezért szorong Teréz

²⁶ Szemben Kis Pintér Imre véleményével, aki szerint Teréznek „osztályrészlül jut” a harmónia. KIS PINTÉR Imre, *Egy magatartás nyomozása (Mészöly M.: Alakítások. Válogatott írások)* = K. P. I., *Helyzetjelentés*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 136. Pomogáts Béla önellentmondásosan fogalmaz. Egyszer azt írja, Teréz „a nyugalom, a kozmosszal vagy az Istennel kialakított harmónia, az önmagával való azonosság emberi szimbóluma”, illetve „elnyeri a harmonikus létezés állapotát”. Ugyanitt lejjebb pedig ez olvasható: „A távfutó Öze Bálint és a mozdulatlanságba merevedő Teréz arról tanúskodtak, hogy a szorongásos filozófia rendez gondolati mintákba a valóság jelenéseit. Egyikük sem találta igazi önmagát...” POMOGÁTS Béla, *Példázat a reményről* = „*Tagjai vagyunk egymásnak*”: *A tarsuzsi szavaival köszöntik a hetvenéves Mészöly Miklóst barátai*, szerk. ALEXA Károly, SZÖRÉNYI László, Bp., Szépirodalmi–Európa Alapítvány, 1991, 96–97. Én természetesen a legutolsó megfogalmazással értek egyet.

álmában, hogy elveszíti a fején vitt kosárból a nutriákat, ezért veti bele magát szinte önpusztító módon Lilik a valójában (s ezt valahol ő is tudja) értelmetlen és antihumánus munkába, s ezért keresi megszállottan Diannát. S végül ezért látszólagos a természettel való intim-meghitt együttlét: mert *mindkettejüknél alapvetően természetellenességet takar*.

3. Megvalósíthatatlan célképzet – értelmetlen Rend

A telep világán belül minden és mindenki egy célnak rendelődik alá: a sólymok idomításának. E cél alapjaiban determinálja a telepet, melynek erőteljesen szabályozott volta szemben áll mind a telep mellett elterülő rezervátummal, mind a mű-végi erdővel. Az előbbivel kapcsolatban nem véletlenül használják mind Lilik, mind a legények az „anarchia” minősítést (amint ezt Béládi Miklós is megjegyzi²⁷), ahol „egymás hegyénhátán [van minden], ahogy a véletlen hozza” (397). Lilikék számára a telep az értelmes Rend mintája. Ez egyben számukra az állandóság eszméjének egyetlen lehetséges realizációja is, ahol „nincsen klimax, hogy egyszerre megbolonduljon minden” (396), ahol „minden a régi” (uo.) – akárcsak Thaymurnál.

Egy hátorzongatóan naturális világ ez, melyben végül is az ölés válik a legfontosabb céllá (lásd az idomítás célját, ill. hogy a központnak beküldött gém- és varjúlábak száma nem csökkenhet). Ezért alapvetően megkérdőjelezhető a telep és a célok létjogosultsága. A látszólag értelmes Rendet ezzel egy abszolút negatív értékképzetű finalitás alapvetően értelmetlenné minősíti, „önmagáért forgó gépezet lesz”.²⁸ Hiszen az a Rend, amely ilyesféle célképzetekben határozza meg működését és funkcióját, és amely ennek jegyében deformálja észrevétlenül embereit, az önmaga ellen fordult Rend, azaz *Diktatúra*. E világ így nem véletlenül vált ki szorongást, ill. közvetett vagy közvetlen reakciókat a külső szemlélőkből (sofőrök, kondás, suhancok, Mohay, látogató-narrátor).²⁹ De nemcsak ez tehet értelmetlenné egy Rendet és közelítheti a Diktatúra felé, hanem az *elemi Szabadság hiánya* is. Ahogyan a telep összes embere és állata ténylegesen az alávetettség, az alárendeltség állapotában létezik. Erre utal Thomka Beáta is monográfiájában: „A sólyom-idomítás mindhárom szubjektuma, idomár, idomított és zsákmányállat egyaránt szabadságától megfosztott rab és áldozat”.³⁰ Ugyanezt fejezik ki az erőre, erőszakra utaló, többszörösen előbukkanó motívumok is, ill. a tér leszűkítettsége, a gyakori ketrec-metaphora. Különösen azt figyelembe véve, hogy az idomítás már önmagában is bizonyos szabadság-korlátozást jelent, hiszen alapkövetelménye a minél nagyobb fokú engedelmesség.

Azonban az alapvető probléma az, hogy *e világ egészének értelme, ill. maguknak a determináló célképzeteknek az értelme alapjaiban kérdőjelezhető és kérdőjelezendő meg*. Mert mi is a telep célja? A környéken lévő halastavak védelme a különféle madárragadozók ellen. Azonban e cél, ill. annak elérése teljességgel illuzórikus – különösen ilyes-

²⁷ BÉLÁDI, *i. m.*, 546.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ THOMKA, *i. m.*, 95.

fajta módszerekkel és eszközökkel. A telep „Lilik kezén már régen elvesztette eredeti rendeltetését, a halastavak őrzését és megóvását a halat pusztító madárseregektől”.³¹ Hiába a „Magasiskola”, a sólymok mind tökéletesebb idomítása, a cél realizálhatatlan, nem töltheti be funkcióját, azaz felesleges és értelmetlen, hiszen a természetet nem lehet legyőzni, legfeljebb időlegesen megváltoztatni. E fundamentális tényről mind a telep létrehozói, mind dolgozói megfélemlenek – esetenként úgy tűnik, szándékoltan. Márpedig a kudarc így szinte szükségszerű, legfeljebb csak átmeneti sikereket lehet elkönyvelni. Annál is inkább igaz ez, mivel a telep közvetlen szomszédságában egy rezervátum fekszik, ahonnan állandó utánpótlást kaphatnak a halpusztítók. Erre rá is kérdez a látogató, de Lilik – jellemző módon – nem válaszol; erre még csak gondolni sem akar/mer (lásd fentebbi megjegyzésem a felejtés szándékosságáról), hiszen ez alapjaiban rendíthetné meg tevékenységébe vetett hitét és ezzel párhuzamosan tudatvilágát: „– És ha gémeik is költenek ott [a rezervátumban – Sz. Zs.]? – kérdeztem. – Érdemes szaporodni hagyni őket, ha egyszer úgylis...? Hiszen a halastavak védelméről van szó, nem? De Lilik már újra a magasba kémlt...” (397.) Az alapvető cél értelmetlensége miatt a módszer, az eszköz fontosabbá válik, fölébe kerekedik magának a célnak. (Ismét egy többszörös áttételességű, közvetett utalás az ötvenes évekre.) E legfőbb célképzet megvalósíthatatlansága azt is eredményezi, hogy olyan kisszerű célok kerülnek előtérbe, amelyek realizálhatóak. Amelyek ugyan valahogyan, távolról kapcsolódnak a „nagy cél”-hoz, de annak csak nevetségesen silány részleteként. Így válhat fő céllá adott esetben egyetlen szarka (nem is halpusztító!) inaszakadt üldözése. Ugyanígy válik álcélképzetté, a valóság irreális, kifordult értelmezésének-szemléletének példájává Lilik sokszorosan felnövesztett ideája, a „Nagy Bemutató”: „S a szeme büszkén csillant; mert ez volt, most már tudom, hogy ez volt számára a Nagy Elégtétel, a díszes bemutató, amit minden ősszel megrendezett a főosztály. Ez az egy nap még a suhancok komiszkodását is elfelejtette vele, a gyűlölködést és a meg nem értést – ez az egy nap, mikor ezres tömegek tapsolnak egy-egy mutatványuk után, s ők csillogó egyenruhában, zászlók lobogása között száguldoznak a Stadion zöld gyepén” (429). Ez a kis apró részlet a mű végén – mely eseményre volt már korábban is néhány igen rövid utalás – az analepszis és (részlegesen, utalásszerűen) a prolepszis határán mozog, ennél fogva az egyetlen elem, mely az egyébként lineáris időstruktúrába, történet sorba ill. elbeszélésbe „becsempészi” az anakronicitást. Hiszen a „Nagy Bemutató” egyszerre már megtörtént esemény (korábbi években), ugyanakkor minden bizonnyal a jövőben (idén ősszel, a történet nyarához képest) is megrendeződik majd. Így képes Lilik részlegesen kilépni a konkrét, valóságos időből – ismét csak, hiszen részben ezt szolgálja a régmúlt, hősi idők többszöri felemlítése (Horusz), valamint Thaymur és eszméinek (könyvének) permanens idealizálása. Ám ezen „időátlépések” – mint fentebb jeleztem – csak az önbecsapás, a hazugság, a reális kényszeres elfedésének, elfeledési vágyának bizonyítékai, egyfajta menekülés az álomvilágba, az irreálisba. Az elbeszélés ezen időszerkezeti/-képzési specifikuma így itt egyúttal átmetaforizálódik, Lilik személyiségének, világlátásának lesz közvetett hordozójává.

³¹ BORI, *i. m.*, 108.

A telep világával szembeállítódó erdő-rezervátumról sem jelenthető ki egyértelműen, hogy a telep értelmetlen Rendjével az erdő-rezervátum értelmes Rendje áll szemben. Hiszen hogy ez utóbbi világ értelmesebb-e, arról nem kapunk semmiféle információt. Ráadásul nehezen lehet Rendnek nevezni e helyszínt, hiszen a rezervátumtérképen az igazgatói szobában a következők láthatók: „különböző színű karikák, satírozások: az évszakonként változó vadcsapások labirintusa, az üzekedőtisztások helyei, sütkérező sziklák, bűvőbarlangok, fészkelőhelyek – mindez rákerült a térképre; s ha kint változott valami, a jelek is cserélődtek. *De ennél több nemigen történt.* [Kiemelés: Sz. Zs.] Itt csak számba vettek, lajstromoztak, külön az értékes anya- és apaállatokat, külön az átlagos pusztulást, szaporulatot – de még a korcsokat se lőtték ki soha. Maguktól kellett elpusztulniok, ahogy a kidőlt szálfák is ott korhadtak el, ahová ledőltek.” (423–424.) Amit ennyiből és a későbbiekből megállapíthatunk: a telep antihumánus világával egy jóval humánusabb világ helyeződik szembe; ez is Rend, csak „másfajta” (424). E két szélső pólusként elhelyeződő színhely pedig a narrátor-látogató értelmezésekor lesz majd lényeges.

Így mondhatjuk végső soron, hogy a finalitás értelmetlensége alapvetően determinálja az elbeszélés egészét, azaz műstrukturáló tényező. Ugyanis ennek lesz következménye a kiüresített-kiüresedett térdimenzió, a szereplők fogoly-léte és pszeudo-identitása, s ez hozza majd magával a másik térdimenzió (erdő-rezervátum) és magatartás-lehetőség (Mohay) műbéli megjelenését.

4. A narrátori pozíció – a választás lehetősége

A narrátor mint külső szemlélő, mint látogató érkezik a telepre. Hogy foglalkozása író vagy újságíró, arra az elbeszélés legvégén történik utalás, mikor is a Nagy Bemutatóra invitálja Lilik az elbeszélőt, a következő szavakkal: „Aztán majd jöjjön el a bemutatóra, írja meg, hogy tetszett.” (429.) Ám hogy a telepi látogatás célja is valami hasonló lenne, arról nem kapunk információkat. De ez tulajdonképpen nem is lényeges. Ezzel a narrátori pozícióval Mészöly jellegzetes írói alapmagatartását valósíthatta meg, melynek lényege egy adott jelenség, történéssor, ill. emberi magatartás egyszerre kívülről és belülről történő szemlélése, vizsgálata. Ahogyan ő fogalmazott többször is: „a körön belül kívül maradni”.³² E narrátori attitűd ill. pozicionáltság (lásd erről bővebben a genette-i ill. tamiri kategóriákat és definiálást³³) megakadályozza mind az érzelemnélküli objektív szenvtelenség, mind az ellenőrző-koordináló-értékelő-magyarázó, érzelmmel teli szubjektív intellektus túlsúlyba kerülését, hiszen az azonosulás és távolságtartás dialektikája kerül itt szerves szintézisbe. (E dichotomikus jellegnek lesz következménye az elemzés első fejezetében leírt és vizsgált jellegzetesség: a kronologikus időjelzés és a szubjektív időjelzés együttes jelenléte.) Egyszerre lehet aprólékos részletességgel *vizsgálni, és át-*

³² Lásd a 17. jegyzetet.

³³ Lásd a 6. és a 15. jegyzetet.

érezni-megérezni az adott világot. Természetszerűleg az azonosulás pozíciójáról kapunk lényegesen több információt, hiszen a távolságtartás, a szemlélődés a kívülről érkezett-ségből adódóan eleve meglévő magatartásforma. Az azonosulás azonban alapvetően két típusú (mindkettő lényege és funkciója e világ teljesebb, jobb, mélyebb megértése). Az egyikben maga a látogató kíván félig tudatosan, félig tudattalanul belépni e világba. Azonnal a megérkezés után ezt olvashatjuk: „Még kertelés nélküli beszédmódja [ti. Liliké] is úgy hatott rám, hogy azonnal hasonlítani akartam hozzá; mintha azzal, hogy utánzom, valami megfoghatatlan veszélyt kerülnék el. Igyekeztem szorosban a nyomában maradni.” (394.) Külön figyelmet érdemel az utóbbi mondat, mely elsősorban Lilik lovának a látogató általi követésére utal – ha a következő mondathoz kapcsoljuk. („A vasúti töltés mellett ügettünk.”) A nem egyértelmű grammatikai viszonyrendszer és a nem egyértelmű jelentés azonban az előző mondathoz is kapcsolhatja e szövegelemet („mintha azzal, ha utánzom, valami megfoghatatlan veszélyt kerülnék el”), ami viszont már metaforikus szövegszerkesztés, azaz Lilik általánosabb értelmű követésének (lásd azonosulás) szükségességére utal.

Ugyanide tartozik a Dianna-mítosz átvétele: „Minduntalan csábít a kísértés, hogy megpróbáljam követni Dianna útját. Veszedelmesek a legendák. Kiderül, hogy én se vagyok érzéketlen... Elkábít ennek az óriássá nőtt madárnak a hangtalan szárnyushogása; elkábít, és megértem őt, ez a félelmes.” (411.) Ez az ún. belső azonosulási vágy egészen Dianna befogásának sikertelen kísérletéig tart. Ekkor – a teknőben, a forró napsütésben, „a percegő hőségben” (414), a kiszolgáltatott galamb lábát szorongatva és öngyilkos mozgásra készítve – döbben rá a látogató, hogy ő is belépett az erőszak világába, az észrevétlenül magához hasonította. Az erőszak magába szívta lényét, a maga képe formálta, úgy, hogy azt szinte észre sem vette. Úgy deformálódott részlegesen, hogy ő továbbra is ártatlannak, tisztának érezte magát. Persze voltak belső, alig megnevezhető ellenérzései: a kivájt teknőt, amibe a szerencsétlen galambbal belefeküdt, „álcázott zárkaleshely”-nek nevezi, az állapotot pedig „felemás nyugalom”-ként érzékeli, ill. úgy érzi: „Lassan kezdem elveszíteni a biztonságomat, a galamb nyugalma megbénít. Görcs feszeng bennem – önmagam ellen.” (Uo.) Ám mégis vállalja a feladatot, aminek szinte szükségszerű sikertelensége rádöbbeníti az igazságra, a valóságra; ekkor pedig jellegzetes a reakciója: megszegyenülés és megkönnyebbülés (415). Ám igazán szükségét annak, hogy „odahagyja a telepet” (421), akkor érzi, amikor a viharos éjszaka után elpusztult két sólymot már-már díszes szertartással temetik el – míg Bogarász (a „haszontalan”) napokig hever elföldeletlenül. Nem az utóbbi tény, hanem a kettő együttesen („requiem” [421] és el-nem-földelés) döbbeníti rá újra (most már véglegesen) e világ értelmetlenségére és antihumánus jellegére. Persze ezek az érzések, gondolatok addig is ott éltek benne (lásd a külső szemlélő pozícióját: „Azt hiszem, én csak vendégnek válnék be maguknál.” – 409), csak ekkorra váltak magatartását egyértelműen meghatározó tényezővé.

Az azonosulás másik típusa a kívülről (elsősorban Liliktől) érkező hatások. Ezért talán pontosabb e típust *azonosításnak-hasonításnak* nevezni. Itt a látogató személyiségének annyiban van szerepe, hogy nem tiltakozik e hatások ellen, szinte kitárulkozik azoknak. E Lilik-féle hatást – éppen a szóhasználat miatt – talán nem tévedés idomításnak

nevezni: „csak módjával vevegette le fejéről a bőrkápát” (401) – mondja maga a narrátor. (A szóhasználat egyúttal rejtett-metaforikus utalás: mintha Lilik a látogatót is idomítaná.) Az azonosulás-hasonítás következményeként pedig a látogató „úgyis maga feledkezik meg” (uo.) a borról és a gyümölcsről. E külső hatások révén indulnak meg a látogatóban a fentebb elemzett belső változások.

Ám lényeges, hogy az azonosulást-azonosítást csak az elemzés szempontjából lehet elválasztani egymástól, a mű világában kevésbé. Ennek oka, hogy a *látogató-narrátorra* a *tudatos-tudattalan* kategóriapárja jellemző (lásd ismét okként és következményként egyszerre: kronologikus ill. szubjektív időjelzés). Legtöbbször ő sem képes megmondani, hogy amit átél, aminek részese, az lényének melyik szféráját célozza – nagyfokú ebben a bizonytalanság: „Mintha sodródnék valami felé, amit se jónak, se rossznak nem mondhatok, legfeljebb...” (396). Ezért nem is teljes felszabadultság-érzése – amit pedig jellemzően várna –, miután elvált Liliktől (430). Ennek végső okát nemcsak a telep, ill. Lilik hatásában jelölhetjük meg, de általánosabb értelemben a narrátor fentebb említett *azonosuló-távolságtartó pozíciójában* is.

Sajátos módon nyilvánul meg a távolságtartás, amiben a mészölyi epika narratológiai jellegzetességeit is megfigyelhetjük. Ugyanis az egyes szám első személyű narrátor erőteljes módon személyteleníti magát, az egyes szám harmadik személyű onnipotens narrátor magatartásából is sok mindent magába ötvöz. Így egy olyan szintézis alakul ki, mely magában hordozza a fentebb említett azonosulás-távolságtartás ambivalenciájának lehetőségét. Ezen elbeszélői pozícióra teljességgel igaz Dobos István megállapítása, aki Franz Stanzel³⁴ illetve Käte Hamburger³⁵ narratológiai munkáira utalva jegyzi meg: „Azt az elbeszélőt, aki szemtanúként van jelen a történet színhelyén mint megfigyelő, Stanzel *nem központi én-elbeszélőnek* (der periphere Ich-Erzähler) nevezi, s legfontosabb feladatát a történet függővé tevésében (Mediatisierung), tehát a közvettség megteremtésében látja. [...] ebben az esetben a szereplő világa valóban nem a klasszikus én-elbeszélő átélése révén, mintegy önmagában (an sich) jelenik meg, hanem a tanú-elbeszélő észlelése közvetíti azt, s ő magától értetődően egy bizonyos távolságból szemléli az eseményeket.”³⁶ Így valósítható meg az egyszerre kívülről és belülről történő, azaz e tekintetben dichotomikus alapokon nyugvó világképzés szintézise, ill. az időjelzés kettőssége. Lehetőségek sorát magába rejtő narrációs forma ez, hiszen egy újfajta, eddig csak közvetetten realizálható lét- és világfelmutatást hozhat magával. Jellemző még, hogy a narrátor nem foglal állást, csak leírja az eseményeket. Pontosabban ez látszólagos, mert van írói állásfoglalás-viszonyulás, csak ez rendkívül összetetten, áttételesen jelentkezik: elejtett, esetleg grammatikailag is tisztázatlan viszonyrendszerbe behelyezett, rendszertelenül elszórt, első olvasásra alig észrevehető utalások, személytelennek tűnő megjegyzések révén. E szövegelemek úgy helyezkednek el a műben, hogy alig észrevehető „zavaró” elemnek tűnnek. Erőteljes befogadói aktivitást igényel nem pusztán ezek értelmezése, de felfedezése is; ugyanis az olvasó gyakran elsiklik fölöttük, lényegtelennek ítélve azokat.

³⁴ STANZEL, *i. m.*

³⁵ Käte HAMBURGER, *Die Rolle des Erzähler in der Epik*, Darmstadt, 1965.

³⁶ DOBOS, *i. m.*, 161. (Kiemelés az eredetiben.)

Erről írja Balassa Péter: „rejtetten irányítja az olvasást egy-egy alapmondat vagy alapszó, amit azonban igen nehéz megtalálni a szövegben”.³⁷ E komplex narrációs forma szinte észrevétlenül minősít (és minősített a befogadóval) szituációkat, dolgokat, szereplőket – egy áttételesebb, nem egyértelmű, nem túlpolarizált világlátást visszaadva, azaz érzékeltetve mindennek az ambivalens voltát. Ez az alkotói modell fejeződik ki a műben metaforikusan és egyúttal metaleptikus szinten, egy „fikción belüli képben”,³⁸ amikor így ír a narrátor: „A tavak vize fémes, a hajlékony nádszálak merev tusvonal szálkák rajta; arra készítenek, hogy ilyen mimikátlanul nézzed te is – két sáscsomó között, hason fekve, összehúzott szemmel.” (415.) Vagy egy lappal előbb: „Én vagyok az egyetlen szem ebben a pusztaságban, minden egyéb csak kiszolgáltatott üresség, és mégis pókhálószővedék: minden fönnakad benne, s minden kezdettől fogva benne van. Látszatönállóság a magány – az ég két mozdulatlan szemkarikámban kering. És sorba vonulnak el az üresség jelenései; mindegyik önfeledten cifrázza magát, mindegyik az egyéniségben tetszeleg, egy-egy villanásnyi időre álarcot ölt...”

A narrátori-látogatói pozíció ugyanakkor egy újabb gondolatot is felvet: *a választás lehetőségét*. Azaz megvalósítható-e a világból való kivonulás, a magány, ill. egy külön világ megalkotása? A telep léte erre igenlő választ ad. Ám e világgal végső soron nem képes azonosulni a látogató, mert e világ funkciója értelmetlen, a realizálás pedig anti-humánus, amennyiben a legegységesebb értékekkel áll szemben. A telep értékrendszerre időleges és talmi, így maga a kivonulás is hamissá, álértékké, ál-önmegvalósítássá válik, az identitás is csak pseudo-identitás. Ahogyan a mű ebből a szempontból egyik legfontosabb – imént már idézett – mondata fogalmaz: „Látszatönállóság a magány” (414). E világ ellenképe mutatódik be az erdő-rezervátum világában. Narrátori értékelést itt sem kapunk – két elejtett megjegyzést leszámítva: az egyik, hogy ez is rend, legfeljebb „másfajta” (424); a másik, hogy Mohayt is Lilikhez hasonlítja a narrátor: „Ez se lehetett kisebb szenvedély, mint a gém- vagy varjúlábtrófeák örökös szaporítása...” (Uo.) Ám az erdőbéli világ ezzel együtt is egy értelmesebb, humánusabb világot foglal magába. Ha a telep az abszolút Rend, az erdő az abszolút Szabadság képét jelenti. Az elbeszélés végén a látogató szeme előtt tovaguruló tehervagonok látványa effélét is kifejez metaforikusan: sok-sok *zárt* kocsi (a *zárt* telepen töltött napok), és az egyetlen teljesen *nyitott* (az a két nap, amelyek a szabadságot megjelenítő erdő-rezervátumban teltek). Ezen ellenpólus szükségességére maga a narrátor figyelmeztet: „...s ki tudja, e kitérő nélkül talán nem is lenne teljes az utam” (422). A látogató nem vizsgálja, hogy ez az abszolút Szabadság jobb-e; legfeljebb ez a világ – a két elejtett megjegyzést leszámítva – jobbnak, tökéletesebbnek, teljesebbnek mutatódik be. De végső soron ez a választás lehetőségének másik pólusát jelöli. E választási lehetőség metaforikus megjelenítését olvashatjuk a befejező mondatban:³⁹ „A gyors menetrend szerint érkezett, percnyi késés nélkül; a kivilágított étkezőkocsiban fehér abroszos asztal várt, kristályvíz, halk, udvari-

³⁷ BALASSA Péter, *Észjárás és forma* = B. P., *A színváltozás*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 229.

³⁸ Vö. OROSZ Magdolna, *Narráció, intertextualitás, intermedialitás*, Bp., Gondolat, 2003, 186.

³⁹ Vagyis a műzárlat e tekintetben szerintem kevésbé tekinthető „ironikusnak” – szemben Szirák Péter véleményével, aki egyébként nem fejt ki, miben látja ezen ironikusság okát/lényegét. Lásd SZIRÁK, i. h.

as kiszolgálás, az asztalon étlap: *bármit választhatok, amihez kedvem van éppen.*” (430, kiemelés: Sz. Zs.) (Ezzel Mészöly – ellentmondva egyes kritikusainak – éppen hogy szembehelyezkedik az egzisztencializmus „determinált-predesztinált szabadság” eszméjével, akárcsak a sartré-i felvetéssel, miszerint az embernek csak két rossz közül van igazában lehetősége választani.) Választhat, *szabadon, ráadásul nem pusztán csak a két (léti)lehetőség között.* (Erre rimelnek távolról Bori Imre szavai is: „Tehát a rend, engedelmisség, fegyelem, parancsok teljesítése, aszkétizmus és harc, póráz és szabadság, könyörtelen determinizmus – ennek parabolisztikus mélylélektanát írta meg a *Magasiskolában* Mészöly Miklós.”⁴⁰) A látogató-narrátor választ is, de implicit módon: azzal, hogy mind az abszolút Rend, mind az abszolút Szabadság világát elhagyja (legfeljebb az utóbbit értékesebbnek, humánusabbnak ábrázolja); ezzel jelezve: *a valóságos élettér (és létezés) csak a kettő harmóniájában valósítható meg.* E döntéssel pedig *egyfajta lét-programot is ad* – egyelőre még általánosan megfogalmazva. *A cél az autonóm, önálló és valóságos identitású személyiség kiküzdése: „Kívül maradni, de szenvedélyesen a körön belül.”*⁴¹

⁴⁰ BORI, *i. m.*, 110.

⁴¹ Lásd a 17. jegyzetet.